

'Ik zag ze gaan'

Een anonieme ooggetuige beschrijft in 1915 een huiveringwekkend tafereel: 'Ik zag ze gaan. Een eindeloze optocht, begeleid door gendarmen, die met stokken gewapend de menigte voortdreef. Half gekleed, doodmoe sleepten zij zich voort. Ik zag hoe een jonge moeder ineen zakte, de begeleiders gaven haar twee, drie slagen en afgebeuld stond zij weer op. Vóór haar liep haren man met een driejarig kindje op den arm. Ieders verder strompelde een oude vrouw, die, afgetobt, in den modder neerviel. Een soldaat wist niet beter te doen dan haar twee of driemaal; met zijn stok te slaan, maar zij roerde zich niet. Dan maar een schoppen met zijn zwaargelaarsden voet.'¹

Anthonie Holslag is sociaal-historisch antropoloog en geeft onderwijs en trainingen over het ontstaan van genocide. Zijn onderzoek over de Armeense genocide werd gepubliceerd in *In het gesteente van Ararat* (2009).

Dit is slechts een van de vele ooggetuigenverslagen die in februari 1918 door het Nederlandsch Comité tot Hulpbetoon aan de Noodlijdende Armeniërs werd gepubliceerd. Zonder het te beseffen waren deze ooggetuigen, onder wie diplomaten, overlevenden en missionarissen, toeschouwers van wat sommige wetenschappers de 'eerste volledige' genocide van de twintigste eeuw beschouwen. Rachel Anderson geeft in haar studie *Redressing Colonial Genocide under International Law* uit 2005 een overzicht over de discussie hieromtrent. Voordat de term genocide in 1948 door de VN in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens werd

opgenomen, sprak men van 'de Armeense catastrofe'.

De minderheidsrol van de Armeniërs speelde een belangrijke rol in het proces van genocide in het Ottomaanse Rijk. Het was echter pas toen de ideologische fundamenteën van het Rijk in verval raakten, en toen er door de elite een ideologische oorlog werd ontketend, dat de status van deze minderheidsgroepen precairder werd. Dat had vooral te maken met wat zich in de hoofden en percepties van de daders afspeelde. Door een nieuwe Turkse identiteit te creëren, moest er een 'ander', een tegenbeeld, ontstaan. Die 'ander' werden de christelijke minderheden, de bloeiende

Het proces van genocide in het Ottomaanse Rijk

Armeense gemeenschap voorop, die met christelijk Europa (vanuit het oogpunt van de daden) zou samenwerken om het Ottomaanse Rijk ten val te brengen. De Armeniër werd de absolute Ander, waar de Ottomaan, of op dat moment de pan-Turkse identiteit, zich tegen afzette. Toen het Rijk meegesleurd werd in de Eerste Wereldoorlog was de chaos compleet. De Turkse identiteit kwam nog meer onder druk te staan en de behoefte om deze identiteit te verstevigen, nam toe, evenals de druk op de Armeense gemeenschap.

Huis van de Oorlog

Het Ottomaanse Rijk, dat in 1302 werd gevestigd, was een gigantisch rijk dat door de ghazi-traditie en de daaraan verbonden expansiedrift vele landen en volkeren inkapselde. De groei van het Rijk kwam tot stand door militaire veroveringen en economische exploitatie. De Ottomanen geloofden dat de wereld was verdeeld in twee 'huizen': het Huis van de Islam en het Huis van de Oorlog. In het Huis van de Islam woonden de ware gelovigen, de rechtschapen moslims die in een ideale toekomst harmonieus zouden samenleven in een groot Islamitisch Rijk. In het Huis

van de Oorlog woonden de ongelovigen. De ghazi's hadden het recht om hen te onderwerpen en het Huis van de Islam daarmee uit te breiden.²

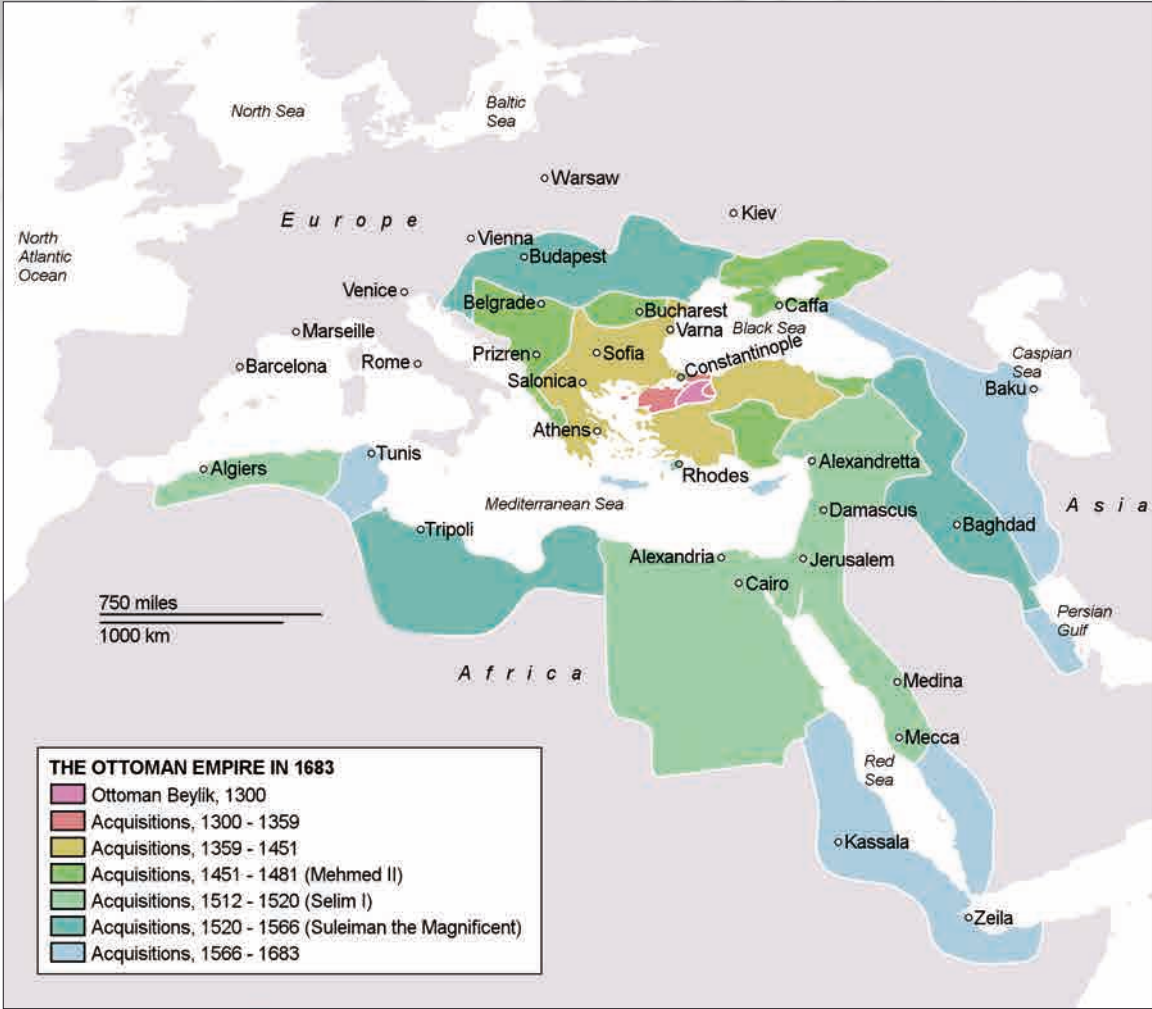
In de loop van vooral de negentiende eeuw zorgde deze expansiedrift voor problemen. Terwijl in Europa het nationalisme losbarstte en er democratische bewegingen ontstonden, was het Ottomaanse Rijk in verval. De verschillende minderheden, waaronder Armeniërs, maar ook Grieks-orthodoxe christenen, Joden, Assyriërs, Arameeërs en andere kleine christelijke groeperingen hadden door de eeuwen een plaats in het Ottomaanse Rijk verworven. Sinds de vijftiende eeuw werden Armeniërs als *millet* (volk) in de hiërarchische corporatieve structuur van het Rijk opgenomen. Dat was een uitzonderlijke positie, slechts voorbehouden aan volkeren die een monotheïstische religie beleden die door de profeet was erkend. Deze volkeren heetten *dhimmis*. Zij genoten volgens de islamitische gebruiken *aman* (genade) en hadden een 'vrijgeleide' onder de islamitische wetgeving. Deze groepen genoten hierdoor, tot op een bepaalde hoogte, religieuze vrijheid. Ze konden hun gebruiken, vooral op lokaal ►

Een Armeens dorp, leeggeroofd en vernietigd na de massamoord op tienduizenden Armeniërs in de provincie Adana. Foto uit 1909.

► Nederlandse Comité tot Hulpbetoon aan de Noodlijdende Armeniërs. Marteling der Armeniërs in Turkije: naar berichten van ooggetuigen (Haarlem 1918), 16.

► T. Zwaan, *Civilisering en decivilisering: studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (Amsterdam 2001), 210. Zie voor verdere historische data ook: Redgate, A. E. *The Armenians* (Oxford 1998).

Het Ottomaanse Rijk strekte zich tijdens zijn hoogtepunt in 1683 uit van het hedendaagse Istanbul, waar het machtscentrum lag, tot aan hedendaags Somalië in het zuiden en delen van Hongarije in het noorden.

niveau, beoefenen en waren vertegenwoordigd door ambassadeurs en consuls die een zekere autonomie bezaten om zaken te regelen binnen hun gemeenschap. Toch werden *dhimmis* duidelijk als minderen beschouwd en bedeed met typeringen als ‘vee van de sultan’ of ‘honden’ of ‘varkens’. Daarnaast moesten deze groepen speciale milletbelasting betalen, werden de mannelijke leden van militaire dienst uitgesloten en mochten ze geen wapens dragen.

Armeniërs konden in het milletsysteem dus enige macht uitoefenen en aan het einde van de negentiende eeuw werden sommige hoge posities, zoals die van adviseurs en advocaten, door Armeniërs bekleed. Hun machtspositie bleef echter gebaseerd op *aman* (genade). De afhankelijkheid van andermans genade biedt een wankel basis, zoals zou blijken in de politieke crisis van 1908.

Rijk in verval

Als we het hebben over genocidale processen, stellen we ons vaak concentratiekampen en massamoorden voor. Het zijn de gruwelijke eindstadia van dit proces dat begint bij wat de Franse psycholoog, politicoloog en historicus Jacques Semelin ‘mentale constructies’ noemt, waarbij een ‘ander’ wordt gedefinieerd. In het geval van het Ottomaanse Rijk zijn die constructies gebaseerd op nationale ideologieën die ontstonden toen het Rijk in verval raakte. Het Ottomaanse Rijk brokkelde in de loop van de negentiende en twintigste eeuw af. Het verloor grondgebieden en kon moeilijk concurreren met de andere grootmachten in Europa en in de Kaukasus. In 1798 verloor het Ottomaanse Rijk Egypte en in 1878, onder druk van Rusland, werd het Ottomaanse Rijk gedwongen delen van Bosnië-Herzegovina, Roemenië, Servië, Bulgarije en Cyprus af te

staan. Dit waren grote verliezen. Niet alleen geografisch en economisch, maar ook ideologisch. De verliezen werden ervaren als een aantasting van het eergevoel van de ghazitraditie. Het eens zo bruisende en machtige Rijk werd nu gezien als de 'oude zieke man aan Bosporus'.

Tegelijkertijd kwamen er van binnenuit allerlei veranderingen op. Er ontstonden splintergroeperingen die beïnvloed werden door de democratische bewegingen in Europa, en vooral de Armeniërs maakten in dezelfde periode een ware renaissance door. Er ontstond een nieuwe belangstelling voor Armeense kunst en Armeense letteren, en de Armeense

'De Ottomanen geloofden dat de wereld was verdeeld in twee 'huizen': het Huis van de Islam en het Huis van de Oorlog'

elite raakte steeds meer geïnspireerd door de politieke en nationale stromingen buiten de grenzen. De motivatie voor deze renaissance moet binnen in de Armeense gemeenschap worden gezocht. Het was een periode van secularisatie en democratisering. De Armeense Orthodoxe Kerk begon zijn functie als bindmiddel te verliezen en de intellectuele Armeniërs zochten naar een andere vorm van cohesie en identiteit. Ze vonden die, net zoals andere volkeren en groeperingen, in het nationalisme en aan het einde van de negentiende eeuw werden de eerste Armeense politieke partijen opgericht. Hoewel sommige van deze bewegingen revolutionaire trekken vertoonden, richtten ze zich in de eerste instantie op emancipatie; ze wilden de positie van de Armeniërs verbeteren in het bestaande Rijk. De Armeniërs waren niet uit op de vernietiging van het Ottomaanse Rijk. Onafhankelijkheid kon volgens de leidende politici veel beter binnen de Turkse dan binnen de Russische invloedssfeer verkregen worden.

Bedreiging van het zelfbeeld

Hier komen we bij een cruciaal onderdeel van het genocidale proces. Volgens de Amerikaanse psycholoog Ervin Staub begint het genocidale proces niet bij het doden en vernietigen

van groepen, maar bij wat hij de bedreiging van het *self concept* (zelfbeeld) noemt. Hij beschrijft het in *The Roots of Evil: The origins of genocide and other group violence* uit 1989. Volgens Staub streeft ieder naar een samenhangend en positief zelfbeeld, een omschrijving van de eigen identiteit die bestendig is en een richtlijn in het leven kan zijn. Moeilijke omstandigheden bedreigen het zelfbeeld, omdat mensen in een dergelijke situatie minder goed voor zichzelf en hun familie kunnen zorgen: door de onzekerheid verliezen zij grip op hun bestaan. Als het zelfbeeld in gevaar komt, dient er een 'ander' te worden gecreëerd om het zelfbeeld te verstevigen. Als we de 'ander' bijvoorbeeld als 'achterlijk' en 'gierig' beschouwen, impliceert dit dat we onszelf als 'vooruitstrevend' en 'zelf-opofferend' zien. De in januari overleden Amsterdamse antropoloog Gerd Baumann typeert dit principe als *baby grammar*, omdat het dagelijkse identiteitsprocessen zijn. Tijdens crisis echter beginnen deze processen urgente vormen aan te nemen. Hoe meer druk op het zelfbeeld wordt geleverd, hoe groter de behoefte aan 'othering' is. De Armeniërs vormden in dit geval een perfect spiegelbeeld. Waar de Ottomanen hun identiteit opnieuw probeerden te definiëren, nam de erkenning van de Armeense identiteit (internationaal) toe. Dit was niet alleen een ►

De kerk van het Heilige Kruis op het eiland Akdamar werd tijdens de genocide geplunderd en vernietigd. De monniken werden vermoord. In 2005 werd het gebouw gerestaureerd. Het is nu een museum.

Portret van een Armeense vrouw door een onbekende Armeense schilder, negentiende eeuw, Collectie National Gallery of Armenia.

klap in het gezicht van de Ottomanen, die de Armeniërs altijd als een ondergeschikte *dhimmi* beschouwden, maar ook een regelrechte bedreiging. Dit was in hoge mate een voorgestelde in plaats van een daadwerkelijk bedreiging. De Armeniërs als collectieve groep, op een aantal nationalistische splintergroeperingen na, beschouwden zich in de eerste plaats Ottomaans en in de tweede plaats Armeens. Dit is ook de reden waarom ze deelnamen aan de revolutie van 1908 en waarom ze zich vrijwillig aanmeldden om te vechten tegen de Russen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het ging hier daarom alleen om een denkbeeldige bedreiging van het zelfbeeld van de Ottomanen. Het was in de aanloop van de Eerste Wereldoorlog dat deze denkbeeldige bedreiging fysieke vormen begon aan te nemen.

De vooravond van de oorlog

In 1908 kwam het Comité van Eenheid en Progressie (CUP) aan de macht. Deze partij bestond voornamelijk uit intellectuelen, die geïnspireerd waren geraakt door de democratische en seculiere bewegingen in Europa. Deze intellectuelen bestonden niet alleen uit Ottomanen, maar ook uit Armeniërs en andere minderheidsgroeperingen. De CUP koppelde de ghazi-traditie en de daaraan gekoppelde pan-islamitische ideologie en expansiedrift aan de Turkse identiteit. Grondgebieden moesten niet veroverd worden op basis van de islam, maar op basis van de Turkse identiteit en cultuur.

Deze ideologie is een opmerkelijke tendens, die vaak in genocidale processen terugkomt. We zagen het bij Hitler en zijn ideeën over *Heim ins Reich*, we zagen het bij Milošević die een groot-Servië voorstelde. In plaats van *Realpolitik* wordt de identiteitscrisis uitvergroot en op een fundamentele manier overgecompenseerd. Als we onze identiteit kunnen verstevigen, wortelen, uitvergrooten, zo is de achterliggende motivatie, dan kan onze 'eer', ons belang als volk, worden hersteld. De internationale politiek echter haalde deze ambities in. In 1908 werd Bosnië-Herzegovina door Oostenrijk-Hongarije geannexeerd, verklaarde Bulgarije zich onafhankelijk en verloor de nieuwe republiek de Balkanoorlog. De hoop van de CUP was echter op deze oorlog gevestigd; dit zou de oorlog worden waarin de CUP zijn macht zou tonen en waar het Ottomaanse Rijk in eer zou worden hersteld. Het verlies ervan werd ervaren als een schok. 350.000 vluchtelingen stroomden de grenzen van Turkije binnen en schrijvers en opiniemakers spraken over de 'straf van Allah'. Intellectuelen zochten antwoorden; ze wilden weten hoe het kwam dat de CUP het uiteenvallen van het Ottomaanse Rijk niet kon stoppen, en identiteiten werden opnieuw en urgenter gereconstrueerd en geherdefinieerd, en zelfs verfijnd. Het proces van 'othering' en 'selfing' nam exponentieel toe. Zoals Geschiere opmerkt: 'To establish an identity, so it seems, smaller circles have to be drawn to seek out an 'enemy within'.'³ Dit is wat ook gebeurde in het Ottomaanse Rijk, en wat we teruglezen in

de teksten van Gökalp. In een van zijn betogen schrijft hij: *'(that) non-Muslim communities had no part of the political life of the Empire and were exempt from military service and that they therefore could concentrate their attention on their economic interests and, thanks to the large measure of autonomy granted to them by the Turks, on the development of their social life.'*⁴

Intern zuiveren

In dit citaat zien we hoe de schuld van het verval van het Ottomaanse Rijk langzaam verschoven werd van de oude Ottomaanse elite naar christelijke minderheidsgroepen. Het waren de christelijke minderheidsgroepen die opbloeden over de ruggen van de 'Turken'. Het herstel van het Ottomaanse Rijk begon dus niet bij het terugveroveren van voorgaande grondgebieden, maar bij het intern zuiveren van de natiestaat. Het is hier waar genocide van andere vormen van oorlogsvoering verschilt. Waar andere oorlogscampagnes gericht zijn op het veroveren van grondgebied(en), het bereiken van een politiek doel of het onderdrukken van een volk, is genocide gericht op de vernietiging van een volk in al zijn facetten. Het gaat dus niet alleen om fysieke vernietiging, maar ook om symbolische vernietiging: het vernietigen van kerken, van taal, van het gemeenschapsleven, van bezit, van handelsrelaties – van alle identiteits-indicatoren die een collectieve groep collectief maakt. Bij iedere daad van vernietiging van de 'ander', zal het zelfbeeld worden hersteld.

Toen de militaire tak van de CUP in 1913 dan ook de macht overnam, zien we een stroom van wetgevingen die werden doorgedrukt. Minderheidsgroeperingen die eerst actief waren in de CUP werden uitgesloten. De Armeense taal werd verboden. Kerken werden vernietigd. Handelsvergunningen konden alleen nog in het Turks worden aangevraagd. Op alle manieren werd de 'Turkificatie' ingezet. Zover zelfs dat Armeense, Assyrische en Aramese voornamen en zelfs achternamen in scholen werden verboden. Armeense gebruiken mochten niet langer in het openbaar worden vertoond. Het millet-

► P. Geschiere, *The Perils of Belonging: Autochthony, Citizenship, and Exclusion in Africa and Europe* (Chicago 2009), p. 27.
► Hedy (1950), p. 130.

'Genocide is gericht op de vernietiging van een volk in al zijn facetten, niet alleen fysiek, maar ook symbolisch: het vernietigen van kerken, van taal, van het gemeenschapsleven'

systeem dat autonomie aan minderheidsgroeperingen gaf, werd tussen 1913 en 1914 door deze processen ontmanteld. Politieke vertegenwoordigers raakten vleugellam. En het is op het moment dat deze wetgevingen en politieke zuiveringen plaatsvonden, dat de Eerste Wereldoorlog begon.

Oorlog als katalysator

Volgens de Amerikaanse hoogleraar in genocide-studies Robert Melson is oorlog de katalysator van genocidaal geweld. Het is in de schaduw van oorlog dat genocide plaatsvindt. Vanuit een strategisch oogpunt zit hier een paradox. Waarom mankracht en middelen inzetten voor interne zuiveringen, als deze mankracht en middelen ingezet kunnen worden om een oorlog te winnen? Het antwoord ligt grotendeels in het genocidale proces zelf. Dit is namelijk niet gericht op een fysieke vijand, maar in de eerste instantie op een denkbeeldige vijand voortkomend uit een ideologische crisis. Als de crisis toeneemt, zal de behoefte om de 'ander' als een 'ander' te stereotyperen toenemen. De 'ander' wordt niet zomaar een ander, het wordt een 'absolute ander' – het tegenbeeld van het 'zelf'. Oorlog versterkt dit proces. Waar dit proces hiervoor in hoge mate symbolisch en ideologisch was, maar niet altijd ►

In de negentiende eeuw ontstond er nieuwe belangstelling voor de Armeense kunst. Dit vloerkleed werd gemaakt in 1896.

minder gewelddadig (denk aan het vernietigen van kerken en identiteitsindicatoren, het verbieden van talen of het verplichten van assimilatie), begint het in tijden van oorlog extreem gewelddadige trekken te vertonen. Het denkbeeldige gevaar is nu een letterlijk en fysiek gevaar geworden. De 'ander' wordt in het *sociale imaginaire* aan de externe vijand gekoppeld. In het Ottomaanse Rijk werden de Armeniërs in het bijzonder, en christelijke minderheidsgroeperingen in het algemeen, denkbeeldig verbonden aan de Russen. Ze waren 'interne vijanden', die heulden met de Europese grootmachten om het Ottomaanse Rijk ten val te brengen. Niet langer het Ottomaanse systeem en de politieke infrastructuur waren de oorzaak van het verval, maar de christelijke minderheden zelf, hoewel hier geen enkel tastbaar bewijs voor was. In 1914 zien we dan ook de eerste deportaties van de Ottomaanse Grieken; de eerste stappen waarin het land letterlijk, in de perceptie van de Jonge Turken tenminste, van vreemde en niet-Turkse elementen diende te worden

gezuiverd. Dit werd opgevolgd door nog meer wetgevingen, waarbij christelijke minderheden, maar voornamelijk de Armeniërs, steeds meer werden gemarginaliseerd. Grondbezit werd afgenomen. Wapens werden verboden. Specifieke wetten die de bewegingsvrijheid van de Armeniërs inperkten werden ingezet, met als hoogtepunt 24, 25 en 26 april 1915, toen 650 prominente politieke, culturele en economische Armeniërs werden opgepakt en gedood.

Bevel tot deportatie

De gevolgen hiervan waren enorm. Binnen drie dagen was de Armeense elite, die in het milletsysteem de Armeense bevolkingsgroepen vertegenwoordigde, letterlijk onthoofd. De Armeense gemeenschap, vooral in de gebieden van Oost- en Zuid-Anatolië, die Gökalp als de culturele thuisbasis van de Turkse cultuur beschouwde, werd stuurloos en kwetsbaar. Ze waren overgeleverd aan lokale machthebbers en gendarmes. In juni 1915 vaardigden de Jonge Turken dan ook

Een Armeense vrouw en haar kind krijgen voedselhulp. Foto ca. 1915-1916.

een bevel uit om alle niet-Turkse populaties bij handelsroutes te deporteren. Hoewel het bevel algemeen geformuleerd werd en zich richtte op alle niet-Turkse gemeenschappen, werden alle niet-Armeense gemeenschappen tegelijkertijd vrijgesteld. Er werd door het ministerie van Politie en Binnenlandse Zaken een speciale legereenheid opgezet (de Ch'ett - bestaande uit vrijgestelde criminelen) die maar één doel had: het uitvoeren van het 'evacuatiebevel' en in een later stadium het uitmoorden van de karavanen.

In de deportaties die volgden, waarbij de slachtoffers zonder eten en drinken zaten en overgeleverd waren aan de elementen, stierven naar schatting 800.000 Armeniërs. Tussen 1916 en 1917 zouden door verdere deportaties, pogroms en massaslachtingen nog eens enkele honderdduizenden Armeniërs, Arameeërs en Assyriërs omkomen. In totaal worden de dodenaantallen tussen 1915 en 1917 op anderhalf miljoen geschat.

Eerste moderne genocide

De Armeense catastrofe wordt door veel wetenschappers als de eerste moderne genocide gezien. Deze begint in de periode dat de Armeense gemeenschap opbloeit in het zwakker wordende Ottomaanse Rijk. De Turken creëren daarop een 'ander' om hun zelfbeeld te versterken. Wanneer een militair-nationalistisch ingestelde regering in 1908 de oorlog van Bulgarije verliest, stellen de Turken de Armeniërs als bedreiging voor het voortbestaan van het rijk voor. In de loop van de Eerste Wereldoorlog leidt dat tot steeds zwaardere maatregelen tegen de Armeniërs tot aan massadeportaties met honderdduizenden doden als gevolg. De oorlogssituatie heeft de denkbeeldige bedreiging zodanig opgestuwd dat het proces van genocide ook daadwerkelijk zijn laatste fase bereikt. Ik begon dit artikel met een citaat. Een citaat dat begon met een enkele zin: 'Ik zag ze gaan.' Deze woorden vatten misschien in de kern het hele genocidale proces samen. 'Ik zag ze gaan' betekent dat mensen weggevoerd werden, maar nog belangrijker: dat ze nooit meer werden gezien. Ze verdwenen, zowel fysiek als in de krochten van de geschiedenis. ■

Belang voor het onderwijs

In dit artikel wordt aangetoond hoe complex genocidale processen zijn en tevens hoe universeel ze zijn. Hoewel iedere genocide unieke kenmerken vertoont, zien we tegelijkertijd in Rwanda, Bosnië en de 'vergeten' genocides zoals Cambodja, gelijksoortige processen. Het proces van 'othering': de 'ander' een 'ander' maken om zo het zelfbeeld te behouden en te verstevigen. Dit impliceert ook dat naast geschiedkundige kennis, maatschappelijke en geografische kennis nodig is om genocide – in al zijn aspecten – te doorgronden. Het verdient dus niet alleen een historisch aanpak, maar met name een integrale aanpak, waar de fases een voor een kan worden doorlopen.

Bronnenlijst

- Anderson, Rachel. *Redressing Colonial Genocide under International Law: The Hereros Cause of Action against Germany* (Californië 2005).
- Baumann, G., Gingrich, A. (eds). *Grammars of Identity / Alterity: A Structural Approach*. (Oxford 2004).
- Geschiere, P. *The Perils of Belonging: Autochthony, Citizenship, and Exclusion in Africa and Europe* (Chicago 2009).
- Melson, R.F. *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust* (Chicago 1992).
- Semelin, J. *Purify and Destroy: the Political Uses of Massacre and Genocide* (London 2007).
- Staub, E. *The Roots of Evil: The origins of genocide and other group violence* (Cambridge 1989).
- Üngör, U. Ü. And Polatel, M. *Confiscation and Destruction: The young Turks seizure of Armenian property* (London 2011).

Armeense vluchtelingen in Syrië. Foto uit 1915.